

Кириченко В.В. Психологія образу ворога у масовій свідомості / Віктор Васильович Кириченко // «Філософія, релігія та культура в глобалізованому світі» : Всеукраїнська науково-теоретична конференція з міжнародною участю, 23 листопада 2015 року : [матеріали доповідей та виступів] / редкол. П.Ю. Саух [та ін.]. – Житомир : Видавець О.О. Євинок, 2015. – С.69-74.

ПСИХОЛОГІЯ ОБРАЗУ ВОРОГА У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ

Кириченко В.В.

кандидат психологічних наук,
викладач кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені І.Франка

Суспільно-політичне протистояння, яке базується на існуванні протиріч та явно вираженого конфлікту міжрегіонального, міждержавного та глобального характеру, може призвести до прямого фізичного та психічного насилля. Основою будь-якого військового протистояння є боротьба за ресурси та можливість володіння ними. У якості ресурсів, які можуть становити предмет конфлікту, виступають як матеріальні (природні) ресурси, так і духовні, інтелектуальні надбання, ідеологічні переконання. Мотиваційний потенціал ведення війни завжди потужніший, якщо за зовнішніми, ресурсними причинами її виникнення стоять високі ідеологічні переконання, які світоглядно диференціюють людей на «своїх» та «чужих».

Військове протистояння може відбуватися у фізичній, економічній, культурній, соціально-політичній та інформаційній площині. Інтеграційні та глобалізаційні процеси ХХІ ст., які попри усе (боротьбу за ресурси, перенаселення планети) набувають гуманістичного забарвлення, формують у суспільстві гостре однозначно негативне ставлення до фізичного насилля. Будь-яка фізична агресія має бути виправданою, особливо коли вона здійснюється у межах територіально і соціокультурно цілісної спільноти.

Сучасна соціально-економічна інфраструктура більшості розвинених країн настільки інтегрована одна в одну, що у більшості випадків фізичне захоплення території з метою володіння ресурсами є недоцільним. Фізичне та економічне протистояння призводить до виникнення економічних, демографічних, екологічних проблем, які, у випадку перемоги однієї з сторін, лягають на плечі переможця. На сучасному етапі розвитку суспільства стратегічно виважено військова кампанія починається з інформаційного, ідеологічного та культурного протистояння. Якщо до цього основою процесів групової диференціації, яка стояла в основі будь-якого збройного протистояння, був поділ на «ми» та «вони», сучасна інформаційна війна відбувається у напрямку об'єднання різних «вони» у єдине «ми». Для військового агресора головним є поширення сфери впливу на нові території, а не фізичне їх загарбання та знищення населення. Інформаційна війна сучасності – це війна, передусім, світоглядна, боротьба за розум людини та її переконання, які є вищими регуляторами соціальної активності. Знищення соціальної та економічної інфраструктури регіону не має економічної

доцільності, тому такі війни «без пострілів та жертв» мають не лише гуманітарну спрямованість а й передусім – ресурсну ефективність. Ресурсною основою проведення інформаційних воєн є засоби масової інформації, які дають можливість контролювати медіасередовище в цілому.

Світ та соціальне середовище сприймаються усіма членами соціальної спільноти через призму спільних моделей сприймання, що формує однакове ставлення до усіх елементів, які знаходяться як у її межах, так і поза нею. З позицій нормування соціальної регуляції та збереження культурної цілісності такий взаємоузгоджений вплив через засоби масової інформації є однозначно позитивним. Різномірною, різновекторною, синергетичною активністю членів культурного осередку знаходять точки дотику у межах тих питань та проблем, які живуть у сфері того, що прийнято називати громадською думкою. У процесі обговорення питань, які мають спільний інтерес, або у процесі виконання спільних дій на рівні колективної свідомості, формується відчуття групової єдності (Б.Ф. Поршнєв) [1]. Надіндивідуальне утворення «ми» регламентує активність суб'єктів, спрямовує її у певному, соціально корисному напрямку. На рівні групових цінностей у кожного носія культури формується однакове уявлення про «добро та зло», «жертву та жертвовність», «честь та обов'язок», що знімає когнітивні та емоційні дисонанси сприйняття об'єктивної реальності у процесі міжособистісної взаємодії. Таким чином люди однаково радіють та гніваються, переживають та співчують, оцінюють свої та чужі вчинки. У цьому контексті під іншим кутом зору можна зрозуміти крилатий вислів Л. Толстого: «усі сім'ї однаково щасливі та по своєму нещасні». З'являються спільні уявлення, спільні переживання, спільна національна ідея, люди вчаться мислити, діяти, відчувати як українці, житомирці, християни, демократи.

Приймаючи ідею як основу свого життя, людина сама обмежує себе і сама змушує до чогось, але робить вона це з власної волі. Тому на індивідуальному рівні внутрішнього самосприйняття вона відчувається більш впевненою, і головне – щасливішою. Проблема полягає не у тому, що немає з чого вибирати, проблема якраз криється у нездатності вибирати. У випадку, коли множина можливостей неосяжна, завжди зберігається відчуття того, що «щось не зміг, не побачив, не зробив, не відчув». Суб'єкт соціальних відносин чекає, що хтось прийде і вирішить все за нього, покаже куди іти, як розвиватися і чого прагнути, причому зробити це так, щоб *людина свято вірила у те, що вона сама цього насправді бажає*.

Орієнтуючись на колективну систему цінностей можна легко передбачити реакцію громадськості на події та вчинки окремих людей, викликати масове ставлення у вигляді захоплення, співпереживання, зневаги та осуду. Громадська думка як продукт мислительної діяльності колективного суб'єкта соціальних відносин рідко має чітко оформлений, структурований вигляд, ще рідше вона народжується у лоні колективного обговорення, громадської взаємодії та спільної діяльності. У більшості випадків (якщо не брати до уваги професійні осередки) громадська думка обмежується вираженням конкретного ставлення до об'єктів соціального

середовища на рівні «за» чи «проти», причому це ставлення вже привнесене ззовні у процесі споживання інформації у медіасередовищі. Через засоби масової інформації на розсуд виносяться питання, проблеми, події, і що головне – ставлення до них. Уся свобода вибору, яка стоїть за так званою громадською позицією, це – підтримка чи опозиція до тієї інформації, яка транслюється засобами масової інформації. Природне бажання бути з сильнішою більшістю, яке побутує на рівні колективного відчуття «ми», невимушено штовхає людину безапеляційно приймати громадську ідею. Незначна частка членів спільноти здатна до «опозиції» та протидії у середині системи, зазвичай ця опозиція направлена на протидію деякому «вони», яке залишається поза системою.

Інтегративна сила об'єднання людей в ім'я чогось завжди буде програвати силі інтеграції проти чогось. Образ ворога у засобах масової інформації підтримується за рахунок формування почуття страху, який змушує об'єднуватися задля захисту. У масовій свідомості колективного суб'єкта соціальних відносин він екстраполюється не стільки на окремих людей, як на цілі національні (політичні, релігійні, професійні) об'єднання. При зверненні до історичних фактів стає зрозумілим, що образ ворога в особі цілого кримсько-татарського населення як під час Другої Світової Війни, так і після анексії Криму є результатом інформаційного протистояння, яке неможливе без персоналізації у масовій свідомості деякого «вони», яке може нести потенційну небезпеку, з метою групової консолідації та інтеграції членів спільноти навколо певної ідеї. Таким чином виникають міфи про «бандерівців», «фашистів», «карателів», які пов'язані з реальними трагічними сторінками історії нашого народу, проте використовуються у іншому контексті та за інших обставин з метою позначення деякого ворожого «вони», яке несе відповідальність за усі негаразди у суспільстві. У XV ст. образ «відьми» був пов'язаний з наслідками пандемії чуми в Європі та безсиллям католицької церкви, яка була основним джерелом інформації, у боротьбі з нею. У результаті інформаційної пропаганди, яка зловживала загальними панічним настроями населення та страхом смерті, культивує образ ворога – у більшості випадків жінки, яка винна у масовому вимиранні людей. У той же час Генріх Крамер видає свій знаменитий трактат «Молот відьом» (1487) (*Malleus Maleficarum*), який детально описує, як можна розпізнати відьму, яким чином можна її знешкодити або знищити. Масове поширення видання призвело до численних вбивств молодих жінок на території середньовічної Європи.

Основна більшість пересічних громадян під впливом засобів масової інформації приймає за основу загальноприйнятний спосіб аналізу навколишнього середовища, яке включає не лише фізичні елементи, а й специфічні зв'язки між ними. Ставлення до ворога обумовлене не тими психосоціальними властивостями, якими наділений окремо взятий суб'єкт, а загальноприйнятою моделлю взаємодії з ворогами, або іншими об'єктами соціально-рольової взаємодії до яких ми ставимося не до як конкретного «Володимир Васильовича», чи «Катерини Сергіївни», а як до «митця»,

«революціонера», «ренегата» чи «ворога». Засоби масової інформації нав'язують загальноприйнятну модель сприймання, медіаосвіта – вчить людину удосконалювати та змінювати її відповідно до життєвої та соціальної ситуації. Соціальні стереотипи, які складають основу інформаційних моделей сприймання, є результатом аналізу та структурування індивідуального досвіду. У досвіді кожного та на рівні індивідуальної свідомості «вороги», «герої», «поети» пов'язані з конкретними людьми, які так чи інакше зустрічалися нам на життєвому шляху. Одна справа – ставлення до ворога чи героя, яке є результатом використання закріпленої стратегії взаємодії з реальними людьми, які своїми вчинками довели свою відповідність образу, інша – ставлення до людей, яке базується на стереотипах, яке транслюється через засоби масової інформації та є результатом життєвого досвіду іншого суб'єкта, яке знаходиться потойбіч ЗМІ, та власне, ініціює процеси інформаційного обміну у межах соціальної спільноти. Історія має безліч прикладів того, варто хоча б згадати ставлення до євреїв у нацистській Німеччині, яке так чи інакше пов'язане з історією життя однієї людини.

Медіа пропонує конкретні соціально схвалені патерни поведінки та взаємодії з людьми, які виконують певні соціально-психологічні ролі. На рівні аналізу поведінки героїв кіно, літератури, музичного мистецтва та загалом усього, що не стосується елітарної культури, людину вчать специфічно мислити, діяти, спілкуватися у межах як власної ролі (ролей) так і критично сприймати вчинки інших. Таким чином змінюється зміст та психологічне наповнення усього, що оточує людину. Через призму моделей сприймання людину змушують аналізувати не зміст вчинку, а його рольовий контекст, який здатен змінити вектор суспільного ставлення. Одна і та ж подія, вчинок чи людина можуть мати різний суспільний резонанс, залежно від того, хто є їх суб'єктом і у якій ролі він перебував у той момент. Особливості суспільного ставлення до об'єктів соціального сприйняття закріплені на рівні мови, яка має різні лінгвістичні відповідники для подій, які наповнені однаковим змістом. Таким чином громадськість диференціює їх на своїх та чужих, «шпигунів» та «розвідників», «ополченців» та «карателів», «повій» та «коханок». Мова зберігає та передає суспільну традицію пояснення оточуючої дійсності, оволодіваючи мовою особистість вчиться бачити світ не лише з чорно-білих позицій, а й помічати «п'ятдесят відтінків сірого». Чуттєві переживання людини у російській мові відображає поняття «любити», яке стосується Батьківщини, предметів матеріальної культури, людей. В українській мові воно диференціюється на «любити» та «кохати», яке застосовується для позначення почуттів до різних об'єктів («любити», як правило, можна цукерки, автомобілі, а «кохати» – жінку).

Війна починається з процесів диференціації та групової поляризації, яка може виникати як у процесі цивілізаційного розвитку, так і у результаті штучного поділу спільноти на групи за певною ознакою. Загалом виправданою залишається агресія, яка здійснюється проти «чужих», задля захисту інтересів «своїх». У свідомості людей оборонні війни мають ідеологічно виправдане підґрунтя. Пропаганда таких військових протистоянь

наповнена гаслами «Захистимо вітчизну», «не здамось ворогу», «геть фашистів». Держава, яка претендує на світове визнання та лідерські позиції, не може вести відкритих загарбницьких війн, оскільки така відкрита агресія може призвести до консолідації інших держав проти неї, проте визвольна війна завжди матиме позитивний вплив на неї, навіть якщо «визволителі» поводитися гірше «загарбників». Радянська ідеологія тривалий час замовчувала (хоча й не спростовувала) той факт, що Другу світову війну Радянський Союз почав як держава-агресор, напавши 17 вересня 1939 року спільно з Німеччиною на сусідню Польщу. У 2014 році Російська Федерація починає військове втручання на територію України під приводом захисту російськомовного населення країни та пригнічення їхніх прав. Інформаційна кампанія агресора починається з захоплення контролю над медіасередовищем та його інтеграції у інший соціокультурний вимір. Таким чином зникають трансляції українських телеканалів, а на їх місці з'являються інші, які поширюють ряд «миротворчих» моделей сприймання дійсності («Україна – це Русь», «ніякої України не було і не має», «націоналісти вбивають російськомовне населення»). У результаті тактично грамотно організованої інформаційної війни, незважаючи на територіальну (юридичну) цілісність країни, культурно та ідеологічно частина її регіонів стає частиною іншої держави, що дає привід на громадській арені у подальшому відстоювати право на «визвольну війну» та «встановлення історичної справедливості» з можливістю переведення збройного протистояння у фізичну площину.

Як один із засобів проведення інформаційного протистояння може використовуватися психологічна сила інформації про масове зґвалтування жінок. Сам факт може призвести до обурення та консолідації спільноти проти ворога, який осоромив честь співвітчизників та принизив національну гідність, тому інформацію подібного змісту поширюють серед населення ті, хто зацікавлений у подібній реакції. У січні 1942 року В. Молотов оприлюднив інформацію, яка закінчувалась описом сексуальних злочинів солдатів вермахту на окупованих територіях. Проте факт подібних злочинів на території Німеччини радянських солдат «вплив» лише на берлінському кінофестивалі 1992 року у сюжеті документального фільму Хельке Зандерс [2].

На думку Г.Г. Почепцова проблема управління розумом за рахунок медіазасобів може відбуватися у двох напрямках [3]:

ведення нової ментальної картини світу, яка може суперечити вже існуючій;

підтримка вже сформованої картини світу та накопичення фактажу (фактів покращення життя, загнивання капіталізму, світлого майбутнього тощо).

Як і у першому, так і у другому випадку відбувається уніфікація цінностей та приведення їх у номенклатурну відповідність до пануючої ідеології. Фактично відбувається агресивне підтягування шляхом соціального тиску, культурної експансії та поділ світу на «чорне» та «біле», ціннісної

свідомості особистості до певного зразку. Найбільш продуктивним у цьому плані є синтез релігії, яка має серйозну ідеологічну базу та політики, яка має засоби, проте слабку ідеологію. Зовнішньо декларовані цінності починають жити як життєво надбані, вони сприймаються людиною як внутрішня особистісна основа. У процесі соціалізації, що було підтверджено нашими дослідженнями, у більшості з нас формується уявлення про те, що кожен із членів суспільства повинен бути «добрим», «чесним», «справедливим», «порядним» [4].

Однією з ознак проведення інформаційної війни є ідейна та номенклатурна уніфікація усіх підконтрольних ЗМІ. Різні телеканали та різні люди починають говорити одне й те ж під різними кутами, з різним емоційним забарвленням, різного ступеня когнітивної складності та з різними елементами культурного маргіналізму, проте зміст повідомлення залишається однаковим, а отже – викликає однакову реакцію у його споживачів. Ілюзія інформаційного плюралізму створює у споживачів (членів територіальної спільноти) та спостерігачів (інших громад) ілюзію свободи вибору ідеологічного бачення подій та явища різного значення, проте велика множина засобів масової інформації ще не свідчить про їх якісні, ідейні відмінності, які пропонують справжні альтернативи вибору. В умовах інформаційної війни, яка проводиться з метою ідеологічної інтеграції спільноти, пересічний споживач не обирає між «білим» та «чорним», а лише між відтінками «чорного», яке на фоні загального низького культурного розвитку суспільства створює ілюзію інформаційної вседозволеності (можливість пересічного громадянина критикувати владу, існування політичного гумору). Подібну роль в політичній системі тоталітарного чи авторитарного режиму виконує псевдо опозиція, представники якої мають «право» привселюдно лаяти владу, імітувати політичну боротьбу, вільно виражати власну думку, використовуючи мовну лексику пересічної людини та використовуючи найбільш типові поведінкові прояви у ситуації невдоволення (дати ляпаса, публічно використовувати ненормативну лексику, використовувати «чорний піар»: популяризувати негативні сторони своїх політичних опонентів). Проте, незважаючи на народну «любов та довіру», політики такого класу не мають реальної політичної ваги та фактично, не здійснюють керівництво країною.

Обмежений доступ до інформації спричиняє штучний інформаційний вакуум, у якому людина починає хаотично шукати будь-яку інформацію, яка так чи інакше пов'язує її з оточуючим світом. Інформаційна депривація не менш шкідлива для людини, ніж інші види, які пов'язані з сенсорними відчуттями. В умовах обмеженого доступу легше маніпулювати масовою свідомістю, перебудовувати систему цінностей та ламати усталені стереотипи. Технологія «промивання мізків» (brainwashing), яка масово використовувалася під час війни у В'єтнамі передбачала не лише позбавлення людини елементарних фізичних благ, людину позбавляли зв'язку зі світом. Трактат Сунь Цзи (544-496 до н.е.) «Мистецтво війни» містить узагальнення стратегічно зваженого ведення військових дій,

«гуманною» стороною якого, оскільки автор вважав, що війна не повинна перетворюватися у масове винищення населення, є ведення так званого ідеологічного протистояння: зневіра населення у своїх правителях, втрата етнічної гордості, релігійна експансія, які сьогодні можна розцінювати як перші спроби ведення «інформаційних війн». *Державні протистояння давно уже перейшли з полів бойових дій на шпальти газет, телеекрани та соціальні мережі.* Фізичне військове протистояння та підтримка його цільовою аудиторією споживачів можлива лише у випадку його ідейного виправдання. Наприклад, США провела вже не одну військову операцію у світі під егідою «забезпечення демократизації суспільства», хоча усі вони мали значну, передусім, економічну доцільність. Справедливість – це базова категорія, яка змушує людину особистісно сприймати ті події, які донедавна не були предметом її цікавості. А боротьба за неї (будь-де) виправдовує усі інформаційні, політичні, релігійні, культурні зловживання та перекручення. Інформаційне медіасередовище здійснює підміну цінностей, підміну пріоритетів особистісного самосприйняття. У 2014 році більшість населення Російської Федерації, Білорусі, та частина українців, на яке поширився вплив проросійських ЗМІ раптово згадали, що вони «слов'яни», «русичі»; такою ж «мантрою» у вигляді «демократії» та «свободи слова» наповнене сучасне інформаційне середовище США та країн Євросоюзу. Якщо ініціатора інформаційної війни, хоча й не легко, проте можна виявити, реалізатор завжди залишається знеособленим. Однією з причин є те, що «друг» ти чи «ворог» вирішує те, чи приймаєш ти концепцію світу, яку поширює медіасередовище чи ні. З іншого боку, хоча відомі реальні персони, на який мають відбитися наслідки інформаційного протистояння, агресія поширюється не на них (оскільки війна переходить у русло прямої агресії, а отже є несправедливою) а на всю спільноту, яка з ними пов'язана. З'являються вороги народу, дисиденти, маргінали, «інакомислячі».

Виникнення ряду психологічних проблем напряму пов'язане з «беззахисністю» людини перед медіасередовищем, яке поступово, під тиском транснаціональних процесів глобалізації, перетворюється на гігантську, незалежну субстанцію. **У XXI ст. світом править медіа.**

Література

1. Поршнеv Б.Ф. Социальная психология и история / Борис Федорович Поршнеv. – М. : «Наука», 1979 – 232 с.
2. Мещерикина Е. Массовые изнасилования как часть военного этоса / Елена Мещерикина. – Гендерные исследования, 2001. – № 6. – С. 255-258.
3. Почепцов Г.Г. Контроль над разумом / Г.Г. Почепцов. – К. : Видавничий дім «Києво-могилянська академія», 2010 . – 350 с.
4. Кириченко В.В. До проблеми розвитку цінностей свідомості у контексті аналізу рефлексії дискретності життєвих подій / В.В. Кириченко // Вісник ХНПУ імені Г.С.Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2010. – Вип. 37. – С. 162-168.